Azamat Ziyo
Saidkomil Xolxo‘jayev

Tarixdan hikoyalar
5-sinf
I qism

Umumiy o‘rta ta’lim maktablari uchun darslik

Ta’limni rivojlantirish markazi huzuridagi
Ilmiy-metodik kengash tomonidan tavsiya etilgan

TEKSHIRILGAN
PLAGIATGA QARSHI!
TEKSHIRILGAN

novda
edutainment

MAKTABGACHA
VA MAKTAB TA’LIMI
VAZIRLIGI

Toshkent – 2026

UO‘K: 94(075.3):373.3.016
KBK 63.3ya72+74.202.4
A 36

Ziyo A., Xolxo‘jayev S.
Tarixdan hikoyalar. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik, I qism / A. Ziyo, S. Xolxo‘jayev. – Toshkent: “Novda Edutainment”, 2026. – 128 bet.

Taqrizchilar:

Mirzohid Askarov – Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti dotsenti;

Dilnoza Jamolova – FA Tarix instituti direktorining ilmiy ishlar bo‘yicha o‘rinbosari, tarix fanlari doktori, professor;

Surat Kubayev – FA Tarix instituti yetakchi ilmiy xodimi, tarix fanlari doktori;

Qahramon Rajabov – FA Tarix instituti bosh ilmiy xodimi, tarix fanlari doktori, professor;

Abdulla Rasulov – Namangan davlat universiteti, tarix fanlari doktori, professor;

Nargiza Safarova – G‘ijduvon ixtisoslashtirilgan maktab-internati tarix fani o‘qituvchisi;

Halim To‘rayev – Buxoro davlat universiteti, tarix fanlari doktori, professor.

Shartli belgilar

Yangi mavzu

Eslab qoling

Mashg‘ulotlar

O‘zbekning ulug‘lari

Savol va topshiriqlar

Bilib qo‘ygan yaxshi

O‘z bilimingizni tekshiring

ISBN 978-9910-295-46-1

© A. Ziyo, S. Xolxo‘jayev
© “Novda Edutainment”, 2026

MUNDARIJA

1–2-MAVZULAR

Tarix darsiga ilk qadam. Mustaqillik. Vatan. Bilim. **6**
Bitta xalq – bitta davlat 6
Mustaqillik kuni 8

3–4-MAVZULAR

O‘z o‘tmishimizni bilamizmi? **11**
Mening oilam 11
O‘tmish esdaliklari va yodgorliklari 14
Uyimiz – kichik vatanimiz 17
Inson jamoalari 20

5-MAVZU

Tarixga xaritalar orqali boqish **22**
Xaritalar qanday paydo bo‘lgan? 22
Buyuk vatandoshlarimiz kashfiyotlari 24
Xarita orqali o‘tmishga sayohat 26

6–7-MAVZULAR

Eng qadimgi odamlar **28**
Yer juda qadim zamonlarda 28
Turmushni o‘zgartirgan kashfiyotlar 29
Tabiatdan madaniyatga 32

8–9-MAVZULAR

Madaniyat **36**
O‘troq turmushning boshlanishi 36
Suv – hayot manbayi 39
Shahar madaniyati 41

10-MAVZU

Tarixda ta’lim **44**
Ustozlarga ehtirom 44
Qadimgi maktablar va universitetlar 47
Jadidlar kim bo‘lganlar? 48

11–12-MAVZULAR

Davlatchilik tarixi **50**
O‘zbek davlati, Turon va Turkiston 50
Alp Er To‘nga 53
Turon sivilizatsiyasi 53

13-MAVZU

O‘zbek tili tarixi **55**
Til – millatning so‘zi 55
O‘z bilimingizni tekshiring 58

14–16-MAVZULAR

Samarqand, Buxoro va Navoiy viloyatlari **60**
Samarqand – Yer yuzining sayqali 60
Samarqand durdonalari 64
Buxoro – bilimlar yurti 67
Buxoro durdonalari 69
Alisher Navoiy sharafiga atalgan viloyat 71
Navoiy durdonalari 72

17–18-MAVZULAR

Davlat bayrog‘i **75**
Davlat ramzlarining tarixi 75
Bayrog‘imiz baland hilpirasin! 79

19–20-MAVZULAR

Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari **82**
Qashqadaryo viloyati 82
Qashqadaryo durdonalari 86
Surxondaryo viloyati 89
Surxondaryo durdonalari 91

21-MAVZU

Ushalmagan orzu: Turkiston muxtoriyati **94**
72 kunlik erkin yashash tarixi 94

22–23-MAVZULAR

Xorazm viloyati va Qoraqalpog‘iston **98**
Quyosh o‘lkasi – Xorazm 98
Xorazm durdonalari 101
Qoraqalpog‘iston 106
Qoraqalpog‘iston durdonalari 107

24-MAVZU

Bosh qonunimiz **112**
Intizomli qo‘shin yengilmas, tartibli el tarqamas 112
O‘zbekiston Konstitutsiyasi 116

25-MAVZU

Vatan madhi **117**
Madhiyalar tarixi 117
Milliy madhiyamiz 118

26–27-MAVZULAR

Yil, oy va kunlarni sanash **120**
Vaqtni hisoblash tarixi 120
Tarixning boshi qayerda va u qanday aniqlanadi? 124
O‘z bilimingizni tekshiring 126

Bir haqiqatni hech qachon unutmaylik: biz buyuk tarix, buyuk davlat, buyuk madaniyat yaratgan xalqmiz.

Shavkat Mirziyoyev
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti

1–2-MAVZULAR

TARIX DARSIGA ILK QADAM. MUSTAQILLIK. VATAN. BILIM

Ushbu darsdan so‘ng siz:

- tarix fani nima uchun kerakligini va u bizga nimalarni o‘rgatishini tushunib olasiz;
- tarixiy ma’lumotlar, tarixiy dalillar, tarixiy voqealar va tarixiy shaxslar haqida ma’lumotga ega bo‘lasiz;
- Mustaqillik bayramining xalqimiz hayotidagi ahamiyatini anglab yetasiz.

Bitta xalq – bitta davlat

1.1-rasm. *Toshkent shahri “Yangi O‘zbekiston” bog‘idagi Mustaqillik yodgorligi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning g‘oyasi va tashabbusiga ko‘ra yaratilgan.*

Tarix fani nima uchun kerak?

Aziz o‘quvchilar! Bugun siz tarix fanidan ilk darsni boshladingiz.
Xo‘sh, tarix fani bizga nima uchun kerak?
Tarix fani bizning xalq sifatida kelib chiqishimiz, davlatchiligimiz, an’ana va qadriyatlarimiz, axloq-odobimiz qachon paydo bo‘lgani va o‘zligimiz qanday toblanganini ko‘rsatib beruvchi yo‘lchi yulduzdir. Tarixiy bilimlarimiz xuddi yulduz kabi butun umr bizga to‘g‘ri yo‘lni ko‘rsatib turadi.

Tarix fanidan nimalarni bilib olamiz?

Tarix fanidan biz o‘tmishimiz qanchalar qadim, boy va buyuk bo‘lganini, ajdodlarimiz yaratgan shaharlar, qilgan kashfiyotlari, tuzgan saltanatlari va avlodlarga qoldirgan o‘lmas va tengsiz merosni, shuningdek, 3000 yildirki **bitta xalq – bitta davlat** ekanimizni bilib olamiz.

Eslab qoling

Tarix – vaqt, yil, oy, kun, davr va o‘tmish ma’nolarini anglatuvchi, asli arabcha so‘z.

Tarixiy ma’lumotlar – o‘tmishga oid har qanday guvohliklar. Ular haqqoniy, taxminiy, to‘qima yoki hatto yolg‘on bo‘lishi ham mumkin.

Tarixiy dalillar – ishonchli manbalar asosida o‘z isbotini topgan voqea yoki hodisalar.

Tarixiy voqea – o‘tmishda yuz bergan aniq voqea yoki hodisa.

Tarixiy shaxslar – o‘tmishda o‘z qarash, bilim va mahorati bilan buyuk o‘zgarishlar, kashfiyotlar qilgan, botirligi bilan tanilgan kishilar.

Tarixiy ma’lumotlar			
haqqoniy	**taxminiy**	**to‘qima**	**yolg‘on**
Amir Temur – buyuk saltanat asoschisi	Amir Temur saltanatida 20 milliongacha aholi yashagan	Amir Temur barpo etgan Taxtaqoracha bog‘i shunday katta bo‘lganki, unda yo‘qolib qolgan ot olti oydan so‘ng topilgan	Amir Temurning butun umri urushlarda o‘tgan

Tarixiy dalillar		Tarixiy voqealar	
Muhammad Xorazmiy – o‘nlik sanoq tizimi asoschisi	Alisher Navoiy – o‘zbek tilida besh dostondan iborat “Xamsa”ni yaratgan buyuk shoir	Shahrisabzdagi Oqsaroy qurilishi 1380-yili boshlangan	Islom sivilizatsiyasi markazi binosi 2018–2026-yillar-da qurilgan

Tarixiy shaxslar			
Amir Temur	Muhammad Xorazmiy	Ibn Sino	Mahmudxo‘ja Behbudiy

Mustaqillik kuni

Nima uchun Mustaqillik kunini nishonlaymiz?

1991-yil 1-sentabr – xalqimiz o‘zining **3000 yillik** milliy davlatchiligini qayta tiklagan va mustaqil rivojlanish bosqichiga qadam qo‘ygan buyuk sana. Shu bois bu kun barchamiz uchun ulug‘ bayram sifatida qadrlanadi.

Mustaqillik nima va nima uchun bizga shunchalar aziz?

Har bir insonning o‘z uyi, mahallasi, qishlog‘i, shahri, viloyati, yurti bo‘ladi. Bularning barchasini bir so‘z bilan **Vatan** deymiz.

Har bir inson va har bir xalq erkin yashashni istaydi. Buning uchun u mustaqil bo‘lishi, ya’ni boshqa davlatlar va xalqlarga qaram bo‘lmasligi kerak.

Mustaqillik har bir inson va xalqning erkin yashashi hamda Vatanini asrashi uchun zarur.

O‘zbekning ulug‘lari

Abu Rayhon Beruniy (973–1048)

Abu Rayhon Beruniy 973-yili Xorazmning Kot (hozirgi Beruniy) shahrida tug‘ilgan.

1030-yili Atlantika ortida quruqlik, ya’ni Amerika qit’asi borligini bashorat qilgan. 1048-yili G‘azna (hozirgi Afg‘oniston hududi) shahrida vafot etgan. Qabri ham o‘sha yerda.

1.2-rasm. *Mustaqillik bayrami tantanalari.*

Mustaqilligimizni asrash uchun nima qilishimiz kerak?

Mustaqilligimizni asrab-avaylash har birimizning muqaddas burchimizdir.

Buning uchun bizdan vatanparvarlik, elga sadoqat va pishiq bilim talab etiladi. Vatanni sevish uning o‘tmishini bilishdan boshlanadi. Ana shunday bilimlarni egallashimizga esa tarix fani yordam beradi.

Demak, tarix fani bizga Vatanimizni sevish va erkimizni asrab-avaylashni ham o‘rgatar ekan.

Bilib qo‘ygan yaxshi

Baland hilpirab turgan **bayroq,** rasmiy binolar va hujjatlarga tushirilgan, chegaralarga o‘rnatilgan **gerb** shu yurtning egasi kimligini bildirib turadi. Davlat **madhiya**si esa shu yurt va uning xalqi haqida tarannum etilgan milliy qo‘shiq sanaladi. O‘zbekistonning har bir fuqarosi davlat madhiyasini bilishi shart. Davlat madhiyasi ijro etilganda barcha tik turgan holda o‘ng qo‘lini ko‘ksiga qo‘yib tinglashi kerak.

Eslab qoling

Sohibqiron – buyuk bobomiz Amir Temurga berilgan yuksak unvon.

Mashg‘ulotlar

Berilgan matnlarni o‘qing va ularning ichidagi tarixiy shaxslar, dalillar hamda voqealarni ajratib, jadvalning mos ustunlariga yozing.

1. Muhammad Xorazmiy – o‘zbek xalqining buyuk farzandi.
2. Sohibqiron Amir Temur Shahrisabz yaqinidagi qishloqda tug‘ilgan.
3. 1370–1501-yillar mobaynida temuriylar sulolasi davlatimizni boshqargan.
4. 1-sentabr – Mustaqillik kuni.
5. Yangi O‘zbekistonning tarixiy bosqichi 2016-yil 8-sentabrda boshlangan.
6. Alisher Navoiy 1441-yil 9-fevralda tug‘ilgan.
7. Birinchi Uyg‘onish bosqichi 9–13-yuzyillik boshlarida kechgan.

Tarixiy shaxslar	Tarixiy dalillar	Tarixiy voqealar

Savol va topshiriqlar

1. Bu darsda qaysi buyuk insonlar va qiziqarli voqealar bilan tanishdingiz?
2. Nima uchun tarixni o‘rganish bizga juda muhim? U bizga nimalarni o‘rgatadi?
3. El-yurtga sadoqat haqida qanday maqollarni bilasiz?

3–4-MAVZULAR

O‘Z O‘TMISHIMIZNI BILAMIZMI?

Ushbu darsdan so‘ng siz:

- tarixiy manbalar va yodgorliklarning turlarini bilasiz;
- o‘z oilangiz tarixini aks ettiruvchi shajarani mustaqil tuza olasiz;
- qadimgi odamlar qanday boshpanalarda yashaganini bilib olasiz;
- odamlarning turar joylari vaqt o‘tishi bilan qanday o‘zgarib borganini tasvirlab bera olasiz;
- odamlarning birgalikda, ya’ni jamoa bo‘lib yashashining afzalliklarini tushunasiz;
- katta va kichik insoniy jamoalarni bir-biridan farqlashni o‘rganasiz.

Mening oilam

Vatan oiladan boshlanadi

O‘zbekiston xalqi millionlab oilalarning yagona birlashmasidir.

Oilasi tarixini izlagan va o‘rgangan bola Vatani o‘tmishini ham anglay boshlaydi. Tarixchi kabi fikrlash uchun har birimiz o‘z oilamiz a’zolarini va ularning turmushini yaxshi bilishimiz kerak:

Bobo-buvilarimiz

Ota-onalarimiz

Aka-ukalar va opa-singillarimiz

Oila haqida nimalarni bilishimiz kerak?

Har bir tarixchi biror shaxsning turmushini o‘rganishdan oldin uning tarjimayi holiga nazar soladi. Biz ham oilamiz tarixini o‘rganuvchi kichik tadqiqotchi sifatida yaqinlarimiz haqidagi birlamchi ma’lumotlarni to‘plashimiz kerak.

Bularga quyidagilar kiradi:

- familiyasi, ismi va otasining ismi;
- tug‘ilgan yili, oyi, kuni;
- tug‘ilgan yeri;
- kasbi, ish yoki o‘qish joyi.

3.1-rasm. *Shaxs guvohnomasi namunasi.*

Mashg‘ulotlar

Yuqorida keltirilgan shaxs guvohnomasi namunasiga diqqat bilan qarang. Tarixchi sifatida ushbu manbadan shaxs haqidagi birlamchi ma’lumotlarni aniqlang.

O‘zbekning ulug‘lari

Abdulla Avloniy (1878–1934)

Abdulla Avloniy 1878-yil 12-iyulda Toshkent shahrida tug‘ilgan.

U jadidchilik milliy harakatining yirik va yorqin vakilidir. ***“Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir”*** shiorini o‘rtaga tashlagan buyuk ma’rifatparvardir. U ilg‘or maktablar ochgan, darsliklar yaratgan, darslar orasida tanaffus bo‘lishini, sinfdan sinfga o‘tishdagi sinovlarni joriy etgan.

1934-yili olamdan o‘tgan. Qabri Toshkent shahridagi Chig‘atoy qabristonida.

Mening shajaram

Biror kishi yoki oila haqida yaxshiroq bilish uchun ularning tag-tomiri, nasl-nasabini surishtirish kerak, degan so‘zlarni eshitganmisiz? Ajdodlarimizdan qolgan ushbu odatdan qanday maqsad ko‘zlangan deb o‘ylaysiz?

Butun bir xalqning o‘tmishi bo‘lganidek, har qanday inson, oilaning ham o‘z tarixi – kelib chiqishi, tag-tomiri bo‘ladi. Bu xuddi daraxt singaridir. Uning yer ostiga chuqur ketgan ildizlari kabi har bir insonning ham uzoq o‘tmishda o‘tgan ajdodlari, ya’ni tomirlari bo‘ladi. Daraxt tanasidan yangi butoqlar va yaproqlar o‘sib chiqqani kabi oilamiz ham vaqt o‘tishi bilan o‘g‘il-qizlar, nevara, chevara, evaralar hisobiga o‘zidan ko‘payib boradi. Tarix ilmida bunday nasab daraxti **shajara** yoki **nasabnoma** deb ataladi.

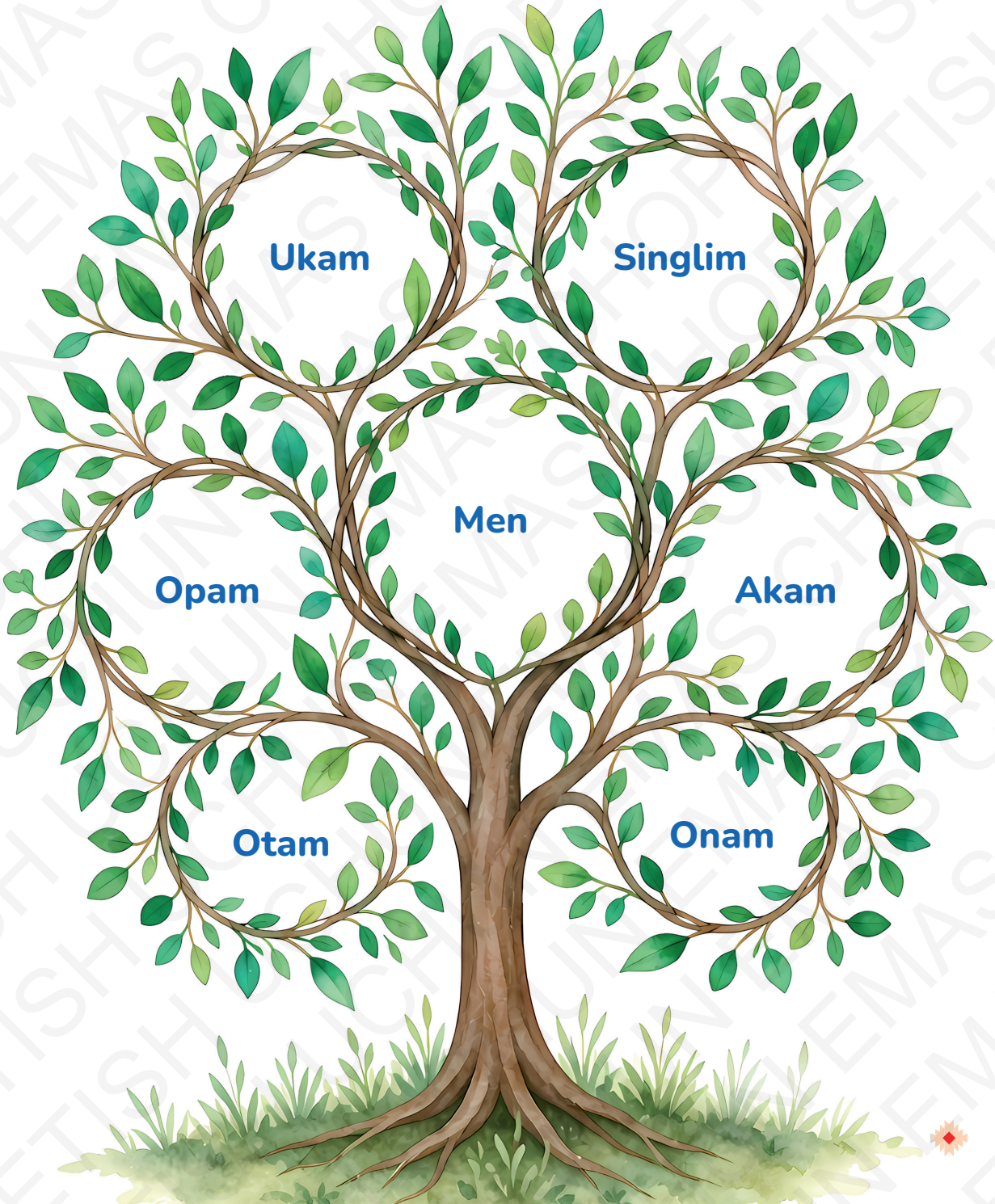

Amir Temur va temuriylar shajarasi

Buyuk bobomiz ***Sohibqiron Amir Temur***ning to‘rt o‘g‘li va ikki qizidan tarqagan avlodlarining shajarasi haqida eshitganmisiz?

Keyingi betda keltirilgan suratni sinchiklab o‘rganing va temuriylar oilasining ayrim vakillari haqida ilk tasavvurga ega bo‘ling.

O‘tmish esdaliklari va yodgorliklari

Tarixiy manbalar nima?

Biror oilaga tegishli bo‘lgan, uzoq yillar mobaynida yuz bergan turli voqealar bayoni, kundalik turmushida ishlatgan buyum va jihozlari **oilaviy esdaliklar** deyiladi.

Sizning oilangizda ham ana shunday bitiklar, bayonlar, buyum va jihozlar bormi? Ularning siz uchun qadri nimada?

Ular orqali siz ota-onangiz, bobo-buvilaringizning kasblari, erishgan yutuqlari, foydalangan buyumlari, ardoqlagan narsalari, kiygan kiyim-kechaklari haqida tasavvurga ega bo‘lasiz.

Buvamning qo‘l soati

Buvimning tikuv dastgohi

Otamning maktabda olgan maqtov yorlig‘i

Onamning musobaqada olgan oltin medali

O‘zbekning ulug‘lari

Muhammad Xorazmiy (783–850)

Muhammad Xorazmiy 783-yili Xorazmda tug‘ilgan. Matematika ilmi va kundalik turmushimizda tengsiz ahamiyatga ega bo‘lgan sonlar – 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 ni, ya’ni o‘nlik sanoq tizimini kashf etgan.

850-yili Bag‘dod shahrida (Iroq) vafot etgan. Qabri qayerdaligi ma’lum emas.

3.2-rasm. *Amir Temur va uning ayrim avlodlari aks etgan nasabnoma.*

Tarixiy-madaniy yodgorliklar

Esdaliklar butun el-yurtga ham tegishli bo‘lishi mumkin. Ming yillar mobaynida ajdodlarimiz yaratib kelgan bunday tengsiz boylikni **tarixiy-madaniy yodgorliklar** deb ataymiz. Negaki ular bizga o‘tmishdan yodgorlik bo‘lib qolgan. Tarixiy-madaniy yodgorliklarning turi ko‘p. Ularning ayrimlari bilan tanishamiz.

Arxeologiya yodgorliklari – arxeologlar tomonidan qazishmalar paytida topilgan qadimgi shaharlar, qo‘rg‘onlar, turli imoratlar qoldiqlari hamda ashyolar.

Tarixiy imoratlar – o‘tmishda qurilgan saroylar, madrasalar, masjidlar, minoralar, ko‘priklar, bozorlar, maydonlar va boshqa maqsadda yaratilgan binolar.

Madaniy boyliklar – odamlar uyida, muzeylar va to‘plamlarda saqlanayotgan ro‘zg‘or, kasb, san’atga oid ashyolar, buyumlar, masalan, metall, sopol idishlar, qurol-aslahalar, taqinchoqlar, suratlar, kitoblar va boshqalar.

Diqqatga sazovor yerlar – ko‘pchilik e’tiborini tortadigan, o‘ta mashhur bo‘lib ketgan, barcha ko‘rishga intiladigan joylar.

Mashg‘ulotlar

Berilgan suratlardagi tasvirlarni oilaviy esdaliklar va tarixiy-madaniy yodgorliklar turlariga ajrating.

Eslab qoling

Arxeolog – o‘tmishni inshootlar, ish, ov va urush qurollari, taqinchoqlar, odamlar, hayvonlar suyaklari, o‘simliklar qoldiqlari va urug‘lari orqali o‘rganuvchi mutaxassis.

Tarixiy-madaniy yodgorliklar – arxeologiya yodgorliklari, tarixiy imoratlar, madaniy boyliklar va diqqatga sazovor yerlar.

Bilib qo‘ygan yaxshi

Tarixiy-madaniy yodgorliklarni asrab-avaylash O‘zbekistonning har bir fuqarosi, jumladan, sizning ham muqaddas burchingizdir. Negaki ular bizning bir necha ming yillik shonli tariximizning dalillari, ajdodlarimiz yaratgan, bizning kimligimiz haqida so‘zlaydigan tengsiz ma’naviy boylikdir. Ularni asrash orqali biz tarixiy xotira – o‘zligimizni saqlagan bo‘lamiz.

Savol va topshiriqlar

1. Uyimizdagi eski esdaliklar va buyumlar bizga o‘tmish haqida nimalarni bilishga yordam beradi?
2. Oila shajarasi nima va u nimaga o‘xshatiladi?
3. Ota-onangizdan yordam olib, o‘z oilangiz shajarasini tuzishga urinib ko‘ring.
4. Tarixiy-madaniy yodgorliklar deganda nimalarni tushunasiz?
5. Nima sababdan tarixiy-madaniy yodgorliklarni asrab-avaylashimiz kerak?

Uyimiz – kichik vatanimiz

Jamoa bo‘lib yashashning boshlanishi

Kun maqoli:
Birlashgan o‘zar,
Birlashmagan to‘zar.

Ushbu maqol qachon paydo bo‘lganini aniq aytish qiyin, biroq u ajdodlarimiz so‘zlagan ilk o‘gitlardan biri ekani shubhasiz. Negaki odamlar eng qadimgi zamonlardayoq birgalashib yashashga harakat qilganlar. Jamoa bo‘lib yashash shunday boshlangan.

Tarixiy sabab va oqibatlar

Yakka holda tabiat hodisalari va yirtqich hayvonlar qarshisida omon qolish deyarli imkonsiz edi. Aynan mana shu hayotiy zaruriyat tufayli insonlar birlashishga va jamoa bo‘lib yashashga majbur bo‘lganlar.

Mashg‘ulotlar

Ushbu maqollarni tugallang.

1. Bo‘linganni bo‘ri ... .
2. Yo‘ldan chiqsang chiq, eldan ... .
3. Bulbul chamanni sevar, odam – ... .
4. Ona yerning tuprog‘i – ona sutidan ... .
5. Ona yurting – oltin ... .

G‘orlardan shinam uylargacha

Insonlarning uy-joy qurish mahorati ming yillar davomida yuksalib borgan. Bu kechmish bir necha muhim bosqichlardan iborat bo‘lgan.

1. Tabiiy boshpanalar. Dastlab odamlar tayyor boshpanalar – ungurlar (g‘orlar) va tog‘ bag‘ridagi yoriqlardan foydalanganlar. Chunki ular doimiy oziq-ovqat izlab, bir yerdan ikkinchi yerga ko‘chib yurganlar.

Eslab qoling

Ungur – tog‘larning yonbag‘ridagi tik o‘yiq yer; uncha chuqur bo‘lmagan g‘or.

Guvala – loydan qo‘lda yasalib, quyoshda quritilgan, tagi yassi cho‘zinchoq qurilish ashyosi.

Tegra – tevarak, atrof.

Paxsa – pishitilgan loydan ustma-ust bosib qurilgan devor.

2. Ilk qurilmalar. Vaqt o‘tishi bilan odamlar daraxt shoxlari, hayvon suyaklari va terilaridan chaylalar hamda yerto‘lalar qura boshlaganlar. Bu insonning tabiat injiqliklariga ko‘nikishdagi ilk yutug‘i bo‘lgan.

3. O‘troq turmush. Insonlar ekin-tikinchilik va chorvachilik bilan shug‘ullana boshlagach, bir yerda uzoq muddat yashash ehtiyoji tug‘ilgan. Natijada paxsa, guvala va toshdan mustahkam uylar qurilgan.

3.3-rasm. *Samarqanddan topilgan, taxminan 16000—33000 yil burun ovchi va terimchi jamoalariga tegishli bo‘lgan boshpananing tiklangan ko‘rinishi.*

Tarixiy sabab va oqibatlar

Insonlar o‘zlariga turar joylar qurishni o‘rgangach, tabiiy boshpanalarga bo‘lgan qaramlikdan qutulganlar. Natijada ular o‘zlari istagan qulay yerlarga o‘rnashib, tinch yashash imkoniga ega bo‘lganlar.

Oldiniga qadimgi uylar faqat bir xonadan iborat bo‘lgan. Yillar o‘tishi bilan ularda yotoqxona, o‘choqxona va mehmonxonalar paydo bo‘lgan. Har bir oila uchun alohida hovli-joy qurish odati shakllangach, bir nechta ko‘cha va uylardan iborat yirik hududlar vujudga kelgan. Keyinchalik bunday hududlar **mahalla** deb atala boshlagan. **Mahallada ahil, totuv va yelkadosh bo‘lib yashash o‘zbek xalqining eng oliyjanob qadriyatlaridan biriga aylangan.**

O‘zbekning ulug‘lari

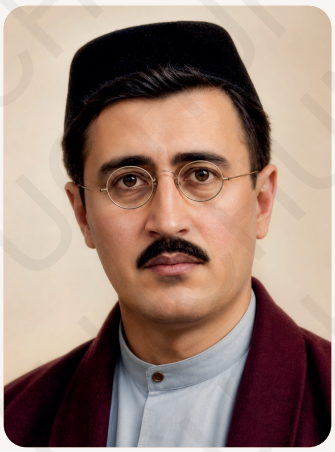

Abdulhamid Cho‘lpon (1897–1938)

U 1897-yili Andijon shahrida tug‘ilgan.

Uning “Kecha va kunduz” romani milliy va jahon adabiyotining durdonasi sanaladi. Cho‘lpon Jadidchilik milliy harakatining yorqin vakili, Vatanimiz ozodligi uchun kurashgan va o‘zini qurbon qilgan ma’rifatchi ulug‘ bobomizdir.

U 1938-yili sovet hokimiyati tomonidan otib tashlangan. Qabri qayerdaligi ma’lum emas.

Tarixiy o‘zgarish va davomiylik

Davrlar o‘tishi bilan odamlarning turar joylari tabiiy g‘orlardan mustahkam imoratlarga aylangan. Ularni bunyod etishda ishlatiladigan qurilish ashyolari va yo‘sinlarida katta o‘zgarishlar yuz bergan. Biroq barcha davrlarda ham uylar insonlarni xavf-xatarlardan himoya qilish va ularning ahil jamoa bo‘lib yashashlariga xizmat qiladigan maskan bo‘lib kelgan.

Inson jamoalari

Har bir insonning tug‘ilganidan boshlab, butun turmushi davomida ehtiyojlari tobora ortib boraveradi. Yeyish uchun oziq-ovqat, kiyish uchun kiyim, yashash uchun shinam uy, bilim olish uchun kitoblar va ustozlar kerak. Biroq hech bir inson hamma ishni – ham ekin ekishni, ham kiyim tikishni, ham uy qurishni bir o‘zi eplay olmaydi.

Odamlar barcha ehtiyojlarini o‘zaro birlashish orqali qondirib kelganlar.

Bilib qo‘ygan yaxshi

Buyuk bobomiz ***Abu Nasr Forobiy*** yuksak fazilatlarga ega bo‘lgan odamlardan iborat jamiyatni ***“Fozil jamiyat”*** deb atagan. U go‘zal xulqqa va chuqur bilimga ega, o‘z o‘tmishini yaxshi o‘rgangan, ishchan, boshqalarga yordam qo‘lini cho‘zadigan, mehr-oqibatli, yurtsevar va halol kishilargina bunday darajaga erishishlari mumkinligini uqtirgan.

Kishilarning maqsadli birlashuvi **jamoa** deb ataladi. Jamoalar o‘z ko‘lamiga ko‘ra quyidagilarga bo‘linadi:

- **Kichik jamoa:** oila – jamiyatning eng asosiy va tayanch bo‘g‘ini. Shuningdek, biz yashaydigan mahalla va qishloqlar ham kichik jamoani tashkil etadi.
- **Yirik jamoa:** jamiyat – aniq bir yurtda yashovchi, mafkurasi, tili, madaniyati va tarixiy xotirasi bir bo‘lgan xalq yoki millat (masalan, o‘zbek xalqi).
- **Umuminsoniy jamoa:** kishilik (insoniyat) – butun Yer yuzidagi barcha odamlar, xalqlar.

Eslab qoling

El – davlat, xalq, urug‘lar uyushmasi.

Yurt – vatan, mamlakat, uy, yashash yeri.

Mashg‘ulotlar

Sinfdoshlaringiz bilan dehqonlar, hunarmandlar, olimlar va boshqaruvchilardan tashkil topgan 4 ta guruhga bo‘lining. Har bir guruh jamiyatdagi o‘z vazifasini va boshqalarga qanday foyda keltirishini tushuntirib berishi lozim.

Savol va topshiriqlar

1. Qadimgi odamlar nima sababdan doim birlashib yashashga majbur bo‘lganlar?
2. Ilk odamlar yovvoyi hayvonlar va tabiat xavflaridan saqlanish uchun qanday boshpanalardan foydalanganlar?
3. Odamzodning yashash yerlari qadimgi g‘orlardan boshlab bugungi shinam uylargacha qanday tartibda o‘zgarib borgan?
4. Kichik bir jamoa bo‘lgan oilamiz bilan katta jamoa sanalmish xalqimiz o‘rtasida qanday o‘xshashlik va farqlar bor?
5. Buyuk bobomiz Abu Nasr Forobiy orzu qilgan “Fozil jamiyat” a’zolari qanday fazilatlarga ega bo‘lishlari kerak?

5-MAVZU

TARIXGA XARITALAR ORQALI BOQISH

Ushbu darsdan so‘ng siz:

- odamlar nima uchun xaritalar chizishlarini tushunasiz;
- eng birinchi xaritalar qanday ko‘rinishda bo‘lganini bilasiz;
- yurtimizdan yetishib chiqqan buyuk xaritachi olimlar bilan tanishasiz;
- tarixiy va zamonaviy xaritalarni o‘zaro farqlashni o‘rganasiz;
- tarixiy xaritalar o‘tmishni o‘rganishda bizga qanday yordam berishini tushuntira olasiz.

Xaritalar qanday paydo bo‘lgan?

Tasavvur qiling, siz mutlaqo notanish, bepoyon yerdasiz. Oddiy yo‘llar ham, hatto yo‘l ko‘rsatkichlari ham yo‘q. **Adashib qolmaslik uchun sizga nima yordam beradi? Albatta, xarita!**

Mo‘ljal olish

Eng qadimgi chog‘larda insonda paydo bo‘lgan va bugun ham saqlanib qolgan ko‘nikmalardan biri nimaligini bilasizmi?

Bu biror yerga bormoqchi bo‘lganda, uning mo‘ljalini olishdir.

Odamlar o‘zlari yashab turgan tegra, ov qiladigan uzoq hududlar, begona yerlarga otlanganlarida, qaytish yo‘llarini belgilashga ehtiyoj sezganlar. Oldiniga atrof-muhitda bor imkoniyatlardan foydalanganlar. Masalan, Quyosh, Oy, yulduzlar, tog‘lar, soylar va shunga o‘xshash esda qoluvchi narsalarga qarab ish tutganlar. Yo‘llarga belgilar qo‘yganlar.

Keyinchalik belgilarni tosh, hayvon suyaklari, daraxt po‘stlog‘i, teriga tushirishni o‘rganganlar.

Kun maqoli

Yo‘l yursang, sinab yur, sinab yurmasang, o‘lchab yur.

Ilk xaritalar qanday bo‘lgan?

Bugungi kunda ma’lum bo‘lgan eng qadimgi xarita namunasi Chexiyaning Pavlov qishlog‘idan topilgan. **27 000 yil burun** mamontning o‘siq tishiga o‘yib chizilgan ushbu xaritada soylar, tog‘lar, vodiylar, yo‘llar o‘z aksini topgan.

5.1-rasm. *Mamontning o‘siq tishiga o‘yib chizilgan xarita.*

Eslab qoling

“Xarita” arabcha so‘z bo‘lib, geografiya, tarix, sayohat, turli imoratlar, diqqatga sazovor yerlar, mahallalar, yo‘llar, ko‘chalarning joylashuviga oid birlamchi ma’lumotlarni o‘zida aks ettiradi.

Nima uchun xaritalar muhim ahamiyatga ega bo‘lgan?

Xarita tuzish ishining sayqallanishida savdo-sotiqning o‘rni ulkan bo‘lgan. Negaki savdogarlar shaharlar, qishloqlar, manzillar, shuningdek, oltin, kumush, temir, tuz, novshadil kabi ma’danlar qazib olingan konlarga olib boradigan yo‘llar, hayot-mamot masalasi bo‘lgan suv quduqlari bor yerlarni aniq bilishlari o‘ta muhim edi. Bundan tashqari, ular eng qisqa va xavfsiz yo‘llarni raqobatchilardan sir tutib, faqat o‘zlari uchun chizmalar tayyorlaganlar. Sayyohlar va turli muqaddas joylarga boruvchi ziyoratchilar uchun ham xaritalar o‘ta zarur bo‘lgan. Shuningdek, harbiy yurishlar uyushtirish uchun bosib o‘tilajak yo‘llar, turli tabiiy to‘siqlar – daryolar, tog‘lar, cho‘llar haqida ham aniq ma’lumotlarga ega bo‘lish talab etilgan. Mana shunday ehtiyojlar sababli **geografiya** hamda **xaritachilik** fanlariga asos solingan.

Mashg‘ulotlar

Uyingizdan maktabgacha bo‘lgan masofaning kichik chizmasini (xaritasini) chizing. Yo‘lingizda uchraydigan asosiy nuqtalar (chorraha, do‘kon, maktab yaqinidagi bog‘ yoki yirik daraxtlar)ni alohida belgilar bilan ko‘rsating. Nima uchun aynan shu nuqtalarni xaritangizga kiritdingiz? Ular qanday ahamiyatga ega?

Bilib qo‘ygan yaxshi

Farg‘ona vodiysining sharqida (hozirgi Qirg‘iziston Respublikasi Jalolobod viloyati), Soymalitosh qoyatoshlaridagi 4000–5000 yillik suratlardan birida uy yoki qishloq rejalarini eslatuvchi chizma bor.

Buyuk vatandoshlarimiz kashfiyotlari

Qo‘lingizda na telefon, na internet va na tayyor xaritalar bo‘lmasa, atrofingizda qanday shaharlar, tog‘lar va daryolar borligini qayerdan bilgan bo‘lardingiz? Bu imkonsizdek tuyuladi, shunday emasmi? Ammo bizning buyuk ajdodlarimiz o‘tmishda buni uddalab kelganlar.

9-yuzyillikda, ya’ni bundan taxminan **1200 yil avval** yashab ijod etgan buyuk bobomiz ***Muhammad Xorazmiy*** jahon ilm-fanida algebra fanining asoschisi ekanidan tashqari yetuk geograf olim o‘laroq ham tanilgan.

U o‘z davrida Yer yuzining mukammal chizmasini yaratish maqsadida ***“Yerning surati”*** asarini yozgan. Bu asarda olim dunyodagi **2402 ta** shahar, shuningdek, daryo, dengiz va tog‘larning joylashuvini aniqlagan hamda ularning ilk xaritalarini yaratgan.

5.2-rasm. *Muhammad Xorazmiyning “Yerning surati” asari qo‘lyozmasi beti. Unda Nil daryosi havzasining xaritasi ko‘rsatilgan. Olim daryoning qayerdan boshlanib, qayerga quyilishini chiziqlar va maxsus sonlar orqali juda aniq tasvirlagan.*

5.3-rasm. *Abu Rayhon Beruniy tasvirlagan dunyo xaritasi.*

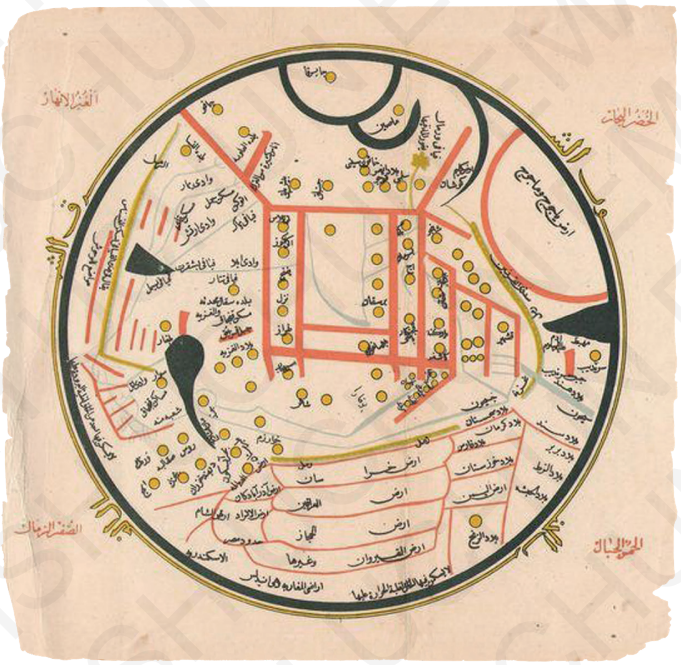

5.4-rasm. *Mahmud Koshg‘ariy tasvirlagan dunyo xaritasi.*

Sizningcha, Yerning kattaligini bilish uchun uni aylanib chiqish shartmi? Buyuk yurtdoshimiz ***Abu Rayhon Beruniy*** uchun bunga zarurat bo‘lmagan.

Ulug‘ bobomiz taxminan **1000 yil burun,** hech qanday sun’iy yo‘ldoshlar va kompyuterlarsiz, faqat o‘zining o‘tkir zehni, ilmiy kuzatishlar hamda matematik ifodalar yordamida Yer shari radiusini katta aniqlik bilan hisoblab chiqqan. Uning hisob-kitobiga ko‘ra, Yer shari radiusi 6490 kilometr bo‘lgan. Bugungi kunda zamonaviy texnologiyalar yordamida aniqlangan Yerning o‘rtacha radiusi 6371 kilometrni tashkil etadi. Demak, bobomiz atigi 119 kilometrga adashgan, xolos. Bu o‘sha davr jahon ilm-fani uchun ulkan yutuq edi.

Olim o‘z hisob-kitoblariga tayanib, xaritalarda tasvirlangan hududdan tashqarida, okean ortida yana bir noma’lum ulkan quruqlik borligini ham birinchi bo‘lib taxmin qilgan. **Ushbu quruqlik bugun Amerika qit’asi deyiladi.**

11-yuzyillikda yashab ijod etgan yana bir buyuk olimimiz ***Mahmud Koshg‘ariy*** tilshunoslik bilan bir qatorda dunyoning ilk rangli xaritalaridan birini chizgan.

U ushbu noyob xaritani o‘zining mashhur ***“Turkiy so‘zlar lug‘ati”*** asariga kiritgan.

Ushbu xaritaning boshqa xaritalardan eng asosiy farqi va afzalligi shundaki, Mahmud Koshg‘ariy dunyoning markaziga turkiy xalqlar, ya’ni bizning buyuk ajdodlarimiz yashagan Turon hududini joylashtirgan. Xaritada ranglar shartli belgilar sifatida juda unumli qo‘llangan: dengiz va daryolar ko‘k, tog‘lar qizil, cho‘llar esa sariq rangda tasvirlangan. Bu nodir manba orqali biz o‘sha uzoq davrlarda turli xalqlar Yer yuzining qaysi hududlarida yashaganlari va qanday atalganlarini bilib olamiz.

Xarita orqali o‘tmishga sayohat

Xarita – o‘tmishning jonli lavhasi

Xaritalar ikki xil bo‘ladi: **zamonaviy** va **tarixiy.**

Zamonaviy xarita bizga bugungi dunyoni ko‘rsatsa, tarixiy xarita bizni uzoq o‘tmishga – bobo-buvilarimiz yashagan davrlarga sayohat qilishimizga ko‘maklashadi.

Tarixiy xaritaga qarab, biz ming, yuz yillar burun ro‘y bergan muhim voqealar, davlatlarning chegaralari, mashhur shaharlar, savdo yo‘llari, harbiy yurishlar, atoqli shaxslar turmushi haqida bilib olamiz.

Amir Temurning ulkan saltanati

Tarixiy xarita sirlarini tushunish uchun buyuk bobomiz ***Amir Temur*** qurgan saltanatning xaritasiga diqqat bilan ko‘z tashlang. Xaritalarda ranglar va chiziqlar o‘ziga xos ma’lumotlarni ifodalaydi.

Ko‘rib turganingizdek, Amir Temur davrida davlatimiz hududi O‘rta Yer dengizidan Xitoy chegarasigacha, Moskvadan Dehligacha yetib borgan edi.

5.5-rasm. *Amir Temur saltanati xaritasi.*

Masko'y (Moskva)
Qozon
Ryazan
Bulg'or
Qunduzcha
Yelets
Minkerman (Kiyev)
Lvov
Ukrek (Saratov)
Ukek
Belgrad
Buxarest
SARQY BERRA
Azoq (Azov)
Saroy
Saroychiq
Hojitarxon (Astraxan)
Sofiya
Skope
Qofa (Feodosiya)
KONSTANTINOPOL (ISTANBUL)
Sinopa
Bursa
Iznik
Anquri (Angara)
Afina
Izmir
Qaysariya (Qayseri)
Trabzon
Sivas
Adaliya (Antaliya)
Ko'niya
Knit o.
Kipr o.
Tiflis (Tbilisi)
Darband
Ani
Ganja
Shamaho (Shemaxa)
Boku
Arzirum
Ozin
Axlat
Van
Amid
Ruho
Aymtab
Halab
Hama
Baalabak
Hums
Bayrut
Sidon
Shom (Damashq)
Akka
Iskandariya
Quddus
G'azza
Qohira
Shavbak
Taba
Tabuk
Madina
Makka
Tabriz
Sulkoniya
Arbil
Mosul
Kirkuk
Tikrit
Hamadon
BAG'DOD
Hilla
Karbalo
Najaf
Kufa
Basra
Qum
Koshon
Qazvin
Ray
Astrobod
Isfahon
Yazd
Kermon
Sheroz
Ho'rmuz
Sabzavor
Mashhad
Nishopur
Niso
Durun
Jurjon
O'g'uzcha o.
Ko'hna Urganch
Xiva
Hazorasp
Kat (Beruniy)
Yangikent
Qizilqum
Qoraqum
Buxoro
Dizak (Jizzax)
Qarshi
Xuzor (G'uzor)
Termiz
Balx
Qunduz
Marv
Marvarud
Hirot
Firuzko'h
Faraxo
Zaminovar
Qandahor
Zaranj
Kobul
Peshovar
G'azna
Lohur
Multon
DEHLI
Mirat
Kanpur
Agra
Yassi (Turkiston)
Taroz
Toshkent
Andijon
O'zgan
Marg'ilon
Xo'jand
Dizak (Jizzax)
SAMARQAND
Kesh (Shahrisabz)
Ashpara
Issiqko'l k.
Koson
Otbosti
Koshg'ar
Yorkent
Xo'tan
Turfon
Chaliish (G'ijia)
Qashqar
Kuchar
Uchurfan
Olmaliq (G'ijia)
Ortoy
Yenisey
Irtish
Zaysan k.
Balxash k.
Olako'l k.
Ili
Chu
Tarim
Issiqko'l k.
Xitoy
Hind
Hindukush
Himolaya
Ganga
Sutlej
Hirmand
ARABISTON DENGIZI
QIZIL (QIZIL) DENGIZI
Fors ko'rfazi
Nil
Furot
Dajla
Tigr
Kur
Terek
Volga (Itil)
Don
Dunay
Dnestr
Dnepr
Yoyiq (O'rol)
Ural
Tobol
Ishim
Ob
Irtish
Tura
Ural tog'lari
Kama
Oka
Volga (Itil)
Don
Dnestr
Dnepr
Dunay
Tuna (Don)
Prut
Sirdaryo
Amudaryo
Murg'ob
Tajan
Xirot
Hirmand
Sulton
Kobul
Gang
Godavari
Kanpur
Agra
Mirat
DEHLI
Lohur
Multon
Peshovar
G'azna
Qandahor
Zaminovar
Faraxo
Zaranj
Hirmand
Hindukush
Himolaya
Hind
Ganga
Sutlej

Eng muhimi, ushbu ulkan kenglikda tinchlik-osoyishtalik hukm surgan, ekin-tikinchilik, bog‘dorchilik, savdo-sotiq rivojlangan, shaharlar va bog‘lar qurilgan, madrasalar, maktablar, kasalxonalar, masjidlar, karvonsaroylar, bozorlar, ko‘priklar, hammomlar barpo etilgan.

Mashg‘ulotlar

Bugungi jahon xaritasini qo‘lingizga olib, Amir Temur saltanati hududi xaritasi bilan solishtiring va u hozirgi qaysi davlatlarni qamrab olganini aniqlang.

Vatanimizning bugungi qiyofasi

Tarixiy o‘zgarish va davomiylik

Vaqt o‘tishi bilan dunyo xaritalari o‘zgarib borgan. Boisi turli sabablar tufayli davlatlar hududida o‘zgarishlar sodir bo‘lgan. Agar siz davlatimizning Amir Temur davridagi va hozirgi kun xaritalariga e’tibor bersangiz, har ikkovida ham bitta tarixiy o‘zakka ko‘zingiz tushadi. Buyuk shaharlarimiz, go‘zal vodiy va vohalarimizni qamrab olgan ushbu o‘zakda bugun Vatanimiz – O‘zbekiston Respublikasi qad rostlab turibdi.

Demak, O‘zbekiston hozirgi kunda ***Andijon, Buxoro, Jizzax, Navoiy, Namangan, Samarqand, Sirdaryo, Surxondaryo, Toshkent, Farg‘ona, Xorazm, Qashqadaryo*** singari **12 ta** viloyat, ***Qoraqalpog‘iston Respublikasi*** va ***Toshkent shahri***dan iborat.

Savol va topshiriqlar

1. Nima uchun qadimgi odamlar yo‘l va manzillarni biror narsaga chizib qo‘yishga ehtiyoj sezganlar?
2. Ilk xaritalar qanday paydo bo‘lgan va insonlar ularni nimalarda aks ettirganlar?
3. Tarixiy xaritalarni o‘rganish orqali ajdodlarimiz turmushlari haqida qanday qiziqarli ma’lumotlarni bilib olishimiz mumkin?
4. Muhammad Xorazmiy, Mahmud Koshg‘ariy va Abu Rayhon Beruniy kabi buyuk olimlar xarita yaratishda qanday yangiliklar qilganlar?
5. Amir Temur saltanati xaritasi bilan bugungi zamonaviy O‘zbekiston xaritasi o‘rtasida qanday o‘xshashlik va farqlarni ko‘rishimiz mumkin?

6–7-MAVZULAR

ENG QADIMGI ODAMLAR

Ushbu darsdan so‘ng siz:

- yurtimizdagi qadimgi odamlar yashagan yerlarni va ularning atalishlarini aytib bera olasiz;
- olimlar uzoq o‘tmishni qanday davrlarga bo‘lib o‘rganishlarini tushunib olasiz;
- insonlar turmushini butunlay o‘zgartirgan eng birinchi kashfiyotlar bilan tanishasiz.

Yer juda qadim zamonlarda

Bilib qo‘ygan yaxshi

Barcha odamlar, xalqlar uchun aziz sanalmish Yer chamasi to‘rt yarim milliard yil burun paydo bo‘lgan. Bu juda uzoq muddat sanaladi. O‘sha davrda Yerda turmush yo‘q edi. Vaqt o‘tib, unda jonli tabiat – yashash uchun sharoit paydo bo‘ldi, suv o‘tlari (1 milliard 200 million yil oldin), quruqlikdagi o‘simliklar (450 million yil ilgari) va hayvonlar (600 million yil burun) tarqala boshladi. Olimlar Afrikaning sharqiy qismi – hozirgi Tanzaniya o‘lkasida bundan 1,5–2,4 million yil ilgari ***“Uquvli odam” (Homo habilis)*** yashaganini aniqlaganlar.

Turon – qadimgi odamlar yurti

Farg‘ona vodiysidagi ***Selungur g‘orida*** kamida bir million yil oldin yashagan ***“tik yurar odam”***ga oid suyaklar topilgan. Turonda inson yashab o‘tgan eng keksa manzillar yana bor. Amudaryoning yuqori oqimidagi ***Ko‘lbuloq,*** Toshkent viloyatidagi ***Obirahmat,*** Samarqand viloyatidagi ***Omon qo‘ton*** qo‘nalg‘alari, Surxondaryo viloyatidagi ***Teshiktosh*** ungurida aniqlangan topilmalar 800 000 – 40 000 yil oldingi davrga tegishlidir.

Eslab qoling

Turon – qadimgi davrdan 1924-yilgacha Markaziy Osiyoning nomlanishi. Ajdodlarimiz Turon atamasi bilan bir qatorda xuddi shu ma’noni bildiruvchi **Turkiston** atamasini ham birdek qo‘llab kelganlar.

Ish va urush qurollari

Turli xalqlar singari o‘zbek xalqi ham barcha tarixiy davrlarni bosib o‘tgan. Ushbu davrlarning nomlari ham ish va urush qurollarini yasashda qo‘llangan ashyolar bilan bog‘liq.

Kun maqoli

Ish quroling soz bo‘lsa,
Mashaqqating oz bo‘lar.

Demak, odamlarning ilk quroli tosh bo‘lgan va asosan toshdan yasalgan. Ular oldiniga o‘tkir tosh sinig‘idan yog‘och, suyakka ishlov berish, ovlangan hayvon terisini shilishda foydalangan bo‘lsalar, keyinchalik o‘zlari toshlarni sindirib, uning bo‘laklaridan o‘tkir qurollar yasashga o‘tganlar. Inson **juzin**ni (bronza) kashf etgach esa, ish va urush qurollarini ushbu ashyodan tayyorlashga o‘tgan. Qadimgi ajdodlarimiz keyinchalik temirni ixtiro qilganlar va undan foydalana boshlaganlar.

Olimlar ish va ov qurollari ashyolarining o‘zgarib borishiga qarab quyidagi uchta tarixiy chog‘ (bosqich)ni belgilaganlar:

Davrlarning nomi	Davrlarning vaqt oralig‘i	Asosiy ashyosi
Tosh davri	2,6 milliondan 6000 yil oldingacha	Tosh
Juzin (bronza) davri	5000 yildan 3000 yil oldingacha	Juzin (bronza)
Temir davri	Taxminan 3000 yil oldin boshlangan	Temir

Turmushni o‘zgartirgan kashfiyotlar

Taraqqiyotning ilk burilish nuqtalari

Insoniyat tarixini butunlay o‘zgartirib yuborgan va uni bugungi yuksak darajaga olib kelgan bir nechta ulkan burilish nuqtalari bor. Ulardan eng birinchisi – **olovning kashf etilishi**dir. Odamlar olovga ilk marta tabiat hodisalari tufayli yuz bergan yong‘inlar oqibatida duch kelganlar. Chaqmoq urishi, o‘rmon, butazorlarga o‘t ketishi tufayli vujudga kelgan yong‘inlar “foydasi”ni o‘rganganlar. Ular olovda pishgan go‘shtning mazali bo‘lishi, olov qorong‘ida yorug‘lik taratishi, undan hatto yirtqichlar ham qo‘rqishini anglab yetganlar. Odamlar 1,5 million yilcha oldin olovni saqlashni ham o‘rganib olganlar.

Odamlar 400 000 yil burun olovni sun’iy tarzda olishni o‘rganganliklari yana bir o‘ta muhim tarixiy voqea bo‘lgan. Bu ish qanday qilinganini bilasizmi?

Eng qadimgi yo‘sin bu toshni toshga urib, undan chiqqan uchqun orqali qovjiragan xas-xashakni yondirish sanalgan. Yo bo‘lmasa, tayoqni yog‘ochga qattiq va tinimsiz ishqalash orqali ham olov hosil qilingan.

6.4-rasm. *Ibtidoiy odamlarning sun’iy yo‘l bilan olov hosil qilishlari.*

Tarixiy sabab va oqibatlar

Olov insoniyatning olam uzra tarqalishida ham muhim o‘rin tutgan. Uning yordamida isinish imkoni tug‘ilgach, endi issiq va iliq o‘lkalardan nisbatan salqin va sovuq yurtlarga ham ko‘chib o‘tish imkoni paydo bo‘lgan.

O‘zbekning ulug‘lari

Mahmud Chag‘miniy (1221-yili vafot etgan)

Mahmud Chag‘miniy 12-yuzyillikning ikkinchi yarmida Ko‘hna Urganch shahri (hozirgi Turkmaniston hududi) yaqinidagi Chag‘min qishlog‘ida tug‘ilgan. “Bo‘linmas zarracha”, “unsuriy zarracha”, ya’ni atom haqida ilmiy izlanishlari bilan mashhurdir. 1221-yili Chingizxon qo‘shinlarining Ko‘hna Urganchga bosqini paytida Vatan himoyasi uchun otlangan va qahramonlarcha halok bo‘lgan. Qabri qayerdaligi ma’lum emas.

Yashash uchun kurash

Qadimgi odamlar juda uddaburon bo‘lganlar. Ular oddiy tosh, suyak va hayvon shoxlaridan sodda qurollar yasaganlar. Ilk ish qurollari sifatida chopqi, pichoq, qirg‘ich, bigiz, igna, shuningdek, nayza va o‘q uchlarini tilga olish mumkin. Ular inson turmushini sifat jihatdan yaxshilashga katta turtki bergan.

Yoy va o‘qning ixtiro qilinishi insonlar turmushini butunlay o‘zgartirib yubordi. Chunki bundan buyon xavfli hayvonlarga yaqinlashmay, uzoqdan zarba berish va tez harakatlanuvchi o‘ljalarni ovlash imkoni tug‘ilgan edi. Bu yangilik ham inson hayotini saqlab qolish, ham ov unumini keskin oshirishga xizmat qilgandi.

Bilib qo‘ygan yaxshi

Surxondaryo viloyatidagi Zarautsoy qoyalariga 14 000 yil burundan boshlab chizilgan suratlarda ovchilar yoylarni tarang tortib turganlari va uchib borayotgan o‘qlar aks ettirilgan. Demak, o‘q-yoy Turonda kamida 10 000 yil oldin ixtiro qilingan.

Savol va topshiriqlar

1. Vatanimiz hududidagi qanday ilk manzilgohlarni bilasiz?
2. Kishilik taraqqiyotining tarixiy bosqichlari qanday omillarga ko‘ra davrlarga ajratilgan?
3. Olovning kashf etilishi odamlar turmushida qanday o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi?
4. Qadimgi odamlar nima maqsadda yoy va o‘qni o‘ylab topganlar va bu ularning hayotini qanday o‘zgartirgan?

Tabiatdan madaniyatga

Insoniyatning Yer yuzida yashab qolishi sababi nimada?

Bugungi hisob-kitoblarga ko‘ra, barcha kasblar va mutaxassisliklar soni 50 000 tagacha yetar ekan. Biroq uzoq o‘tmishda ular atigi bir nechta bo‘lgan, xolos. Insonning ilk mashg‘uloti terimchilik bo‘lgan. Qadimgi ajdodlarimiz daraxtlar va butalarda pishgan turli mevalar, o‘simliklar ildizlarini terib yeganlar.

Shuningdek, ular yovvoyi hayvonlarni ovlash, baliq tutish bilan ham shug‘ullanganlar. Aynan **terimchilik va ovchilik** mahsulotlari odamlarni uzoq muddat ochlik va quvvatsizlikdan asragan.

Oddiy buyumlardan murakkab asboblarga

Oldiniga ajdodlarimiz o‘zlariga eng yaqin bo‘lgan tabiiy ashyolar – yog‘och, tosh, hayvon suyaklari va terisidan foydalanganlar. Bir toshni ikkinchisiga urib, uning chetlarini sindirish va o‘tkirlashni o‘rganganlar. Shunday qilib, ularning og‘ir turmushini yengillashtirgan ilk ish va ov qurollari paydo bo‘lgan. Ajdodlarimiz bunday qurollardan unumli foydalanishni o‘rganganlar, jumladan:

1. Nayza va o‘q-yoy yordamida hayvonlarni uzoqdan turib ovlaganlar.
2. O‘tkir toshlar bilan go‘shtni kesib maydalaganlar.
3. Hayvon terilaridan o‘zlariga issiq kiyimlar tikkanlar.
4. Eng muhimi, yirtqich hayvonlardan o‘zlarini himoya qilganlar.

Bilib qo‘ygan yaxshi

Nima uchun olimlar insoniyat tarixining ilk bosqichini “Tosh davri” deb ataganlar? Chunki o‘sha davrda qo‘llangan ish va urush qurollarining aksariyati toshdan yasalgan edi. Tosh buyumlar tuproq ostida chirimaydi va ming yillar davomida saqlanib qolishi mumkin. Shu sababli ular qadimgi ajdodlarimiz turmushini o‘rganishda muhim manba sanaladi.

Eslab qoling

Terimchilik – qadimgi odamlarning tabiatdagi turli mevalar va o‘simlik ildizlarini yig‘ish faoliyati.

Ovchilik – qadimgi odamlarning hayvonlarni ovlash va baliq tutish faoliyati.

10 000 – 11 000 yillar burun	Odamlar **misga ishlov berishni boshlaganlar.** Biroq bu paytda ushbu jarayon ochiq holda topilgan misni urish, burash, cho‘zish, o‘yishdan iborat bo‘lgan.
Taxminan 7000 yil oldin	Insoniyat tarixida yangi yuksalish davri boshlangan – yuqori darajali olovda ishlaydigan o‘choqda **misni eritish va ishlov berish tajribasi paydo bo‘lgan.**
5000 yil burun	Misga qalay qo‘shib, misdan ancha mustahkam bo‘lgan yangi metall – **juzin (bronza) hosil qilingan.**
3000 yil ilgari	Kishilik turmushida o‘ta muhim voqea – **temirni qayta ishlash ilmi paydo bo‘lgan.**

Tarixiy o‘zgarish va davomiylik

Juda uzoq vaqt davomida ish va urush qurollari asosan toshdan yasalgan. Tosh qurollar tez sinuvchan bo‘lgani sababli ularni qayta tiklashning deyarli imkoni bo‘lmagan. Metall qurollar esa qo‘llashga qulay va pishiq bo‘lgan. Eng muhimi, ularni qayta eritib, yangi va turlicha qurollar hamda buyumlar yasash mumkin edi. Ish qurollarining sayqal topib borishi, o‘z o‘rnida, mehnat unumini oshirgan va odamlarning turmush tarzini yaxshilab borgan.

O‘zbekning ulug‘lari

Munavvarqori Abdurashidxonov (1878 – 1931)

Munavvarqori Abdurashidxonov 1878-yili Toshkent shahrida tug‘ilgan.

Jadidchilik milliy harakatining yirik va yorqin vakili, o‘zbek milliy matbuoti va yangicha maktablar asoschisidir. Yoshlarning chet eldagi ilg‘or oliy o‘quv yurtlarida o‘qishlarini moddiy qo‘llash uchun “Ko‘mak” uyushmasini tuzgan.

1931-yili sovet hokimiyati tomonidan otib tashlangan. Qabri Rossiya poytaxti Moskvadagi Vagankovo qabristonida.

Savol va topshiriqlar

1. Insoniyat tarixi qaysi uchta katta davrga bo‘linadi?
2. Odamlarning ish qurollari toshdan temirgacha qanday bosqichlarda rivojlangan?
3. Tosh va metalldan yasalgan qurollar o‘rtasida qanday farqlar bor? Qaysi biri qulayroq bo‘lgan?
4. Qadimgi odamlar olovni qanday kashf etganlar?
5. Metalldan foydalanish qadimgi odamlar turmushida nima uchun muhim yangilik bo‘lgan?